

Profesor Janusz Kostrzewski
(1930–2012)

RED. NAUKOWA:
EWA ZASĘPA, TADEUSZ GAŁKOWSKI

OBLICZA PSYCHOLOGII KLINICZNEJ

PAMIĘCI PROFESORA JANUSZA KOSTRZEWSKIEGO

SOPOT 2014

Seksualność osób niepełnosprawnych umysłowo – wyzwanie dla metodologii badań i praktyki psychologicznej

Agnieszka Czus, Wojciech Otrębski

23.1. Wprowadzenie

„»Być istotą ludzką oznacza być istotą seksualną« (*human beings are by definition sexual beings*)” – słowa te wypowiedziała Ann Craft (za: Mejnartowicz, 2002, s. 11), pionierka edukacji seksualnej osób niepełnosprawnych umysłowo w Wielkiej Brytanii. Trzeba je nieustannie przypominać, bo choć grupie tej przyznano już prawo do własnej seksualności, to temat wciąż jest pełen niejasności. Dotyczy to szczególnie kwestii edukacji seksualnej tych osób. Znalezienie odpowiedzi na pytania, czego i jak uczyć, stanowi wyzwanie dla współczesnej praktyki psychologicznej i pedagogicznej. Pomocne okazują się tu aktualnie dostępne opracowania teoretyczne, jak i wnioski z badań empirycznych, których wciąż nie jest dostatecznie dużo. Dodatkowo autorzy nie zawsze do końca respektują zasady metodologii badań naukowych. Stąd też nierzadko pojawiają się pytania o zasadność wniosków, jakie są wyciągane z uzyskiwanych wyników.

Celem, jaki sobie stawiamy w niniejszym rozdziale, jest przede wszystkim prezentacja wyników badań prowadzonych w grupie osób niepełnosprawnych umysłowo, a dotyczących przejawów ich seksualności (dotychczasowych doświadczeń seksualnych). Aby w pełni osiągnąć cel nadrzędny, najpierw zaprezentujemy kontekst teoretyczny prowadzonych analiz. Jako pierwsze przedstawimy aktualne kierunki badań nad seksualnością człowieka niepełnosprawnego umysłowo. Następnie opiszemy metodologię badań własnych oraz zaprezentujemy ich wyniki. Ostatnia część rozdziału została poświęcona dyskusji nad uzyskanymi wynikami oraz wskazaniu proponowanych obszarów ich wykorzystania.

32.2. Kierunki i obszary badań nad seksualnością człowieka (niepełnosprawnego umysłowo)

„Seksualność” jest pojęciem wieloaspektowym i dotyczy wszystkich sfer funkcjonowania człowieka (Obuchowska i Jaczewski, 2002). Z tego powodu znajduje się w kręgu zainteresowań badaczy wielu dyscyplin, między innymi medycyny, prawa, socjologii, filozofii, pedagogiki i psychologii. O tym, że jest to temat wciąż inspirowany, a nie do końca poznany, świadczy liczba badań. Warto zacząć od publikacji, które podejmują zagadnienie seksualności człowieka i wnikliwie prezentują szeroki zakres najnowszych badań jej dotyczących, a prowadzonych w ramach różnych dyscyplin. Na gruncie światowym są to *Sexuality now. Embracing diversity* Carroll (2011) oraz *Human sexuality. From cells to society* Rosenthal (2012). Z kolei w Polsce najnowsze publikacje prezentujące zagadnienie seksualności to *Seks po polsku. Zachowania seksualne jako element stylu życia Polaków* Izdebskiego i Ostrowskiej (2003) oraz *Seksualność Polaków na początku XXI wieku. Studium badawcze* Izdebskiego (2012).

Seksualność osób niepełnosprawnych umysłowo jest zagadnieniem coraz częściej podejmowanym w badaniach. Wciąż jednak w niewystarczającym zakresie, szczególnie jeśli bierzemy pod uwagę badania przejawów seksualności tych ludzi. W ostatnich latach analizowaną tu tematykę podjęli w literaturze zagranicznej – kolejno – między innymi Isler i współpracownicy (2009b), Hellemans i współpracownicy (2010), Bernert (2011), Pan i Ye (2011) oraz Wilson i współpracownicy (2011). Poziom wiedzy o wybranych aspektach seksualności próbowali zbadać Leutar i Mihoković (2011) oraz Isler i współpracownicy (2009b), a zagadnieniem edukacji seksualnej tej grupy zajęli się Swango-Wilson (2011), Wilkenfeld i Ballan (2011), Löfgren-Mårtenson (2011) oraz Gürol i współpracownicy (2014). Zdecydowanie najwięcej badań poświęconych jest jednak percepcji różnych aspektów seksualności ludzi niepełnosprawnych umysłowo przez rodziców, osoby pracujące z niepełnosprawnymi umysłowo lub inne grupy społeczne. Kwestie te poruszyli między innymi Esterle i współpracownicy (2008), Isler i współpracownicy (2009a), Morales i współpracownicy (2010, 2011), Parchomiuk (2012, 2013), Franco i współpracownicy (2012), Lafferty i współpracownicy (2012) oraz Aderemi (2013). Ciekawe są też badania Löfgren-Mårtenson (2009), w których zauważono zjawisko homoseksualności wśród osób niepełnosprawnych umysłowo, czy te, które dotyczą nadużyć seksualnych wobec przedstawicieli tej grupy (Phasha, 2009; Skarbek, Hahn i Parrish, 2009; Liou, 2013; Lund i Hammond, 2014; Martinello, 2014).

W polskiej literaturze przedmiotu tematyka seksualności osób niepełnosprawnych również jest obecna. Do wiodących zalicza się opracowanie Kościelskiej

(2004). Badania dotyczące zachowań seksualnych podejmowanych przez osoby niepełnosprawne przeprowadzili między innymi Mejnartowicz (2002) oraz Fornalik (2004, 2007), a zagadnienie wiedzy tej grupy osób na temat wybranych aspektów seksualności poruszyli na przykład Huszcz (1999), Aouil i Jesionowska (2004) oraz Kijak (2009b, 2013). Z kolei Czus (2012) podjęła się zbadania wiedzy na temat przejawów seksualności oraz podejmowanych zachowań seksualnych w kontekście wrażliwości moralnej niepełnosprawnych. Wydana niedawno praca prezentująca szerokie badania osób niepełnosprawnych intelektualnie w zakresie posiadanej przez nie wiedzy na temat wybranych aspektów płciowości, podejmowanych zachowań o charakterze seksualnym oraz wiążących się z tym emocji także dostarcza wielu inspiracji dla teoretyków i praktyków (Kijak, 2010).

Zrealizowane do tej pory badania ukazują już pewien obraz seksualności osób niepełnosprawnych umysłowo. W swoim biologicznym wymiarze rozwój seksualny tej grupy nie odbiega zasadniczo od rozwoju osób w normie intelektualnej, choć niektóre ze zmian rozwojowych mogą wystąpić nieco później. Możemy ponadto mówić o pewnej nieharmonijności rozwoju fizycznego i społecznych aspektów seksualności (Mejnartowicz, 2002; Kijak, 2009a, 2011). W zakresie wiedzy na temat różnych aspektów seksualności osoby niepełnosprawne umysłowo mają pewne wiadomości z tej dziedziny, mniejsze jednak niż osoby w normie intelektualnej (Kijak, 2010, 2011). Badania pokazują także, iż grupa ta z różnym nasileniem i zaangażowaniem podejmuje działania wyrażające własną seksualność (Kościelska, 2004; Kijak, 2010, 2011, 2013). Oczywiście staje się też, że niezależnie od stopnia posiadanej wiedzy oraz zaangażowania w aktywność seksualną osoby z niepełnosprawnością umysłową pragną miłości i bliskości. Czasem ich potrzeby seksualne sprowadzają się przede wszystkim do takich właśnie pragnień (Kościelska, 2004).

Seksualność osób niepełnosprawnych umysłowo pozostaje więc obszarem problematycznym – i to zarówno dla rodziców tych osób czy pracowników placówek oświatowych oraz wychowawczych, jak i dla badaczy zjawiska. Niektóre trudności napotymane przez badaczy tak delikatnej sfery ludzkiej, jaką jest seksualność, przedstawimy dalej w rozdziale.

23.3. Metodologia badań własnych

Na gruncie polskim możemy znaleźć już efekt próby stworzenia narzędzia do badania seksualności osób niepełnosprawnych umysłowo – jest to „Kwestionariusz wywiadu do badania doświadczeń seksualnych młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym” (DSMN) Remigiusza Kijaka (2010).

W dalszej części rozdziału zostaną przedstawione efekty kolejnej próby stworzenia takiego narzędzia, tym razem psychologicznego, a mianowicie eksperymentalnej wersji „Kwestionariusza wywiadu do badania przejawów seksualności osób z niepełnosprawnością umysłową” (Czusz i Otrębski, 2012), a także wyniki badań, które zostały przeprowadzone z jego użyciem. Wyniki te ukażą jednocześnie, jakiego rodzaju dane można uzyskać przy wykorzystaniu prezentowanego w niniejszej pracy kwestionariusza.

23.4. Przedmiot i problem badań

Przedmiot zainteresowania niniejszej pracy jest wieloelementowy, a dotyczy:

- analizy literatury w kontekście wskazania podejść metodologicznych stosowanych w badaniu seksualności;
- konstrukcji psychologicznego narzędzia do badania seksualności osób niepełnosprawnych umysłowo, będącego odpowiedzią na zastany stan badań;
- stworzenia koncepcji badań uwzględniającej trudności metodologiczne, które wynikają z natury seksualności.

Zastosowanie „Kwestionariusza...” umożliwiło znalezienie odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- (1) Jak często występują w grupie osób niepełnosprawnych intelektualnie wybrane przejawy seksualności?
- (2) Czy występują istotne statystycznie różnice w częstości pojawiania się wybranych przejawów seksualności ze względu na płeć i stopień niepełnosprawności badanych?

23.5. Osoby badane i sposób przeprowadzenia badań

W badaniach wzięły udział 53 osoby (31 mężczyzn i 22 kobiety, co stanowiło – odpowiednio – 58,49% i 41,51% całej grupy) niepełnosprawne intelektualnie w stopniu lekkim (27 osób; 50,9 %) oraz umiarkowanym (26 osób; 49,1%). Wiek badanych wahał się od 20 do 32 lat ($M = 26,94$; $SD = 4,01$). Wszyscy badani pochodzili z Lublina i okolic oraz aktualnie zamieszkiwali w domach rodzinnych, w domach pomocy społecznej lub w systemie mieszkalnictwa chronionego. Obecne zajęcie tych osób to udział w warsztatach terapii zajęciowej lub w działaniach środowiskowego domu samopomocy, podejmowanie pracy zawodowej lub nauki szkolnej bądź pozostawanie w domu.

Osoby badano indywidualnie w miejscu aktualnego pobytu (DPS, mieszkania chronione) lub w placówkach pobytu dziennego (WTZ, ŚDS). Udział w badaniach był dobrowolny. Uczestnicy zostali poinformowani o anonimowości przeprowadzanego badania oraz zapewnieni, że udzielone przez nich informacje nie będą przekazywane osobom trzecim. Z każdą osobą spotkano się tylko raz.

23.6. Metoda wykorzystana w badaniach

W badaniach zastosowano wersję eksperymentalną „Kwestionariusza wywiadu do badania przejawów seksualności osób z niepełnosprawnością umysłową”. Został on skonstruowany celem poznania przejawów seksualności młodych dorosłych (20–30 lat) niepełnosprawnych umysłowo. Jednocześnie przyjęto, że może być z powodzeniem stosowany również do innych grup wiekowych spośród osób umysłowo niepełnosprawnych. Kwestionariusz ułatwia kompleksowe zebranie oraz uporządkowanie informacji na temat wybranych przejawów seksualności młodzieży niepełnosprawnej umysłowo, takich jak świadomość własnej płci oraz różnic płciowych, pojęcia seksualności oraz przejawy seksualności, a także podejmowane zachowania seksualne. Pozwala uzyskać dane o charakterze jakościowym, które w łatwy sposób mogą zostać usystematyzowane w postaci ilościowej.

Doboru zagadnień do „Kwestionariusza...” dokonano, opierając się z jednej strony na dostępnej literaturze przedmiotu (Obuchowska i Jaczewski, 2002; Beisert, 2004; Lew-Starowicz, 2004), z drugiej zaś na wcześniejszych badaniach przeprowadzonych wśród osób niepełnosprawnych umysłowo oraz dotyczących ich wiedzy na temat seksualności i podejmowanych zachowań seksualnych (Huszcz, 1999; Mejnartowicz, 2002; Fornalik, 2004, 2007; Aouil i Jesionowska, 2004; Kościelska, 2004; Kijak, 2009a, 2010). Literatura na temat seksualności dostarczyła informacji o prawidłowościach rozwoju seksualnego człowieka. Z kolei przeprowadzone dotychczas badania ukazały pewne prawidłowości funkcjonowania seksualnego osób niepełnosprawnych umysłowo. Wybrane do kwestionariusza zagadnienia uznano więc za ważne ze względu na to, że mogą stanowić charakterystyki istotne dla poznania prawidłowości rozwoju seksualnego osób niepełnosprawnych umysłowo.

Kwestionariusz składa się z czterech części. Część A stanowi metryczka umożliwiająca zebranie podstawowych informacji o badanym. Część B służy nawiązaniu kontaktu oraz wprowadzeniu w tematykę wywiadu. Jest to jednocześnie część buforująca – jej celem jest zminimalizowanie oporu czy niechęci mogących się pojawić jako reakcja osoby badanej na zbyt gwałtowne podjęcie tak delikatnej dla

niej tematyki, jaką jest własna seksualność. Część C pyta o znaczenie pojęcia seksualności dla konkretnej osoby oraz o rozpoznawane przez nią przejawy seksualności. Szukamy tu informacji o zakresie rozumienia zjawiska seksualności przez osoby badane. Część D – zasadnicza dla tego kwestionariusza – obejmuje zestaw pytań odnoszących się do aktywności seksualnej osób badanych. W ramach każdej z kategorii wyodrębniono szereg podkategorii. Kwestionariusz ma formę wywiadu, stąd zarysowany został jedynie jego schemat, a podane pytania mają charakter przykładowy. Części A, B i C są obowiązkowe, natomiast część D jest warunkowa i wybiórcza. Stosujemy ją w całości (zadajemy wszystkie pytania) lub częściowo (zadajemy część pytań) w zależności od tego, czy osoba badana deklaruje podejmowanie wymienionych zachowań (wymienionego zachowania) będących przejawem seksualności, a pomijamy w przypadku braku takiej deklaracji lub braku odpowiedzi. Osoba badająca nie przechodzi wówczas do pytań bardziej szczegółowych².

W kwestionariuszu zastosowano pytania dwójakiego rodzaju: o znajomość pojęcia odnoszącego się do danego zachowania seksualnego oraz o doświadczenie danego zachowania seksualnego. Pytania dotyczą następujących zachowań seksualnych: posiadanie chłopaka/dziewczyny, chodzenie na randki, pocałunki, masturbacja, pieszczoty erotyczne, inicjacja seksualna, stosunek seksualny po inicjacji oraz oglądanie pornografii. Procedurę uzyskiwania informacji na temat przeszłych i obecnych zachowań seksualnych poprzedza część buforująca, na którą składają się pytania o świadomość własnej płci, znajomość płci przeciwnej, różnice między płciami oraz rozumienie pojęcia „seksualność”.

Przykładowe pytania dotyczące znajomości pojęć to: „Czy wiesz, co to jest randka?”, „Czy wiesz, co to jest pocałunek?”, „Czym się ludzie całują?”, „Czy wiesz, co to jest pornografia?”. Z kolei pytania o własne doświadczenia mają formę: „Czy Ty chodzisz (chodziłeś/aś) na randki?”, „Czy kiedykolwiek się całowałeś/aś?”, „Czy przeszedłeś/aś inicjację seksualną?”. W sytuacji gdy osoba badana nie zna pojęcia, o które jest pytana, badany może je objaśnić, a następnie zadać pytanie o doświadczenia własne odnoszące się do omawianego pojęcia. Może to dotyczyć szczególnie pojęć „masturbacja” czy „inicjacja seksualna”.

Kwestionariusz zawiera także pytania bardziej szczegółowe, które zadawane są wówczas, gdy osoba badana zadeklaruje podejmowanie danego zachowania. W przypadku posiadania chłopaka/dziewczyny pytania takie mają postać: „Czy

² Za przykład niech posłuży pytanie z „Kwestionariusza.”: „Czy masz (miałeś/eś) chłopaka/dziewczynę?”. W sytuacji gdy osoba badana odpowiada przecząco, nie zadajemy kolejnego pytania: „Czy ze swoją dziewczyną/swoim chłopakiem trzymacie (trzymaliście) się za ręce?”.

ze swoją dziewczyną/swoim chłopakiem trzymacie (trzymaliście) się za ręce?”, „Czy się obejmujecie (obejmowaliście)?”. Z kolei jeśli chodzi o inicjację seksualną, można zapytać: „Ile miałeś(aś) wówczas lat?”, „Czy stosowałeś(aś) wówczas środki antykoncepcyjne?”. Konstrukcja kwestionariusza ma charakter kaskadowego dochodzenia do szczegółu w zależności od uzyskanych wcześniej odpowiedzi. Realizacja badania wymaga skupienia i uwagi badającego, który na bieżąco decyduje o aktualnej treści pytania.

23.7. Analiza danych grupowych

Do analizy uzyskanych danych zastosowano szereg statystyk. Opis grupy ze względu na dane demograficzne oraz ze względu na znajomość pojęć odnoszących się do zachowań seksualnych, a także podejmowania danych zachowań, otrzymano, stosując podstawowe statystyki opisowe: średnią oraz odchylenie standardowe. Z kolei test χ^2 pozwolił na uzyskanie danych na temat różnic między grupami ze względu na płeć oraz stopień niepełnosprawności intelektualnej.

23.8. Przejawy seksualności osób niepełnosprawnych umysłowo

Struktura metody zastosowanej do badań umożliwia prezentację wyników dla wszystkich części konstytuujących: danych dotyczących wiedzy osób badanych o wybranych aspektach płciowości (zob. tabela 23.1) oraz odnośnie do podejmowanych przez te osoby zachowań seksualnych (zob. tabele 23.2 i 23.3), a także pokazujących związek przejawianych zachowań seksualnych z płcią i ze stopniem niepełnosprawności umysłowej (zob. tabela 23.4).

23.8.1. Znajomość pojęć dotyczących zachowań seksualnych oraz przejawianie tych zachowań

Opisując znajomość pojęć określających zachowania seksualne badanej grupy, zauważamy, że wszystkie osoby są świadome własnej płci, ale samo pojęcie płci znane jest tylko części (39 osób; 73,58%), natomiast nieznane 14 osobom (26,42%). Tylko jeden z badanych (1,89%) nie znał nazwy płci przeciwnej. Występowanie różnic między płciami wskazało 49 osób (92,45%), a 4 osoby (7,55%) stwierdziły brak jakichkolwiek różnic. W ramach różnic między płciami 41 osób (77,36%) wymienia różne narządy płciowe, 44 osoby (83,02%) różnice w budowie ciała (np. piersi u kobiet, zarost u mężczyzn), a 14 (26,42%) wskazuje na różne atrybuty w wyglądzie zewnętrznym (np. ubiór, makijaż). Spośród osób stwierdzających

różną budowę narządów płciowych 24 (45,28%) potrafią podać nazwę narządu płciowego płci własnej, a 23 (43,39%) nazwę tegoż narządu u płci przeciwnej. Aż 41 osób (77,36%) potrafi prawidłowo powiedzieć, czym według nich jest seksualność: 34 osoby (64,15%) utożsamiają ją ze stosunkiem seksualnym, 19 osób (35,95%) z innymi działaniami o charakterze seksualnym (np. całowanie, podrywanie), a 5 osób (9,43%) kojarzy ją inaczej, na przykład z miłością. Pojęcie randki potrafi wyjaśnić 47 osób (88,68%), 34 osoby (64,15%) uznają za randkę spotkanie mężczyzny i kobiety lub spacer, a 31 (58,49%) uważa, że randką jest wyjście do kina, restauracji, na dyskotekę. Czym jest pocałunek, wie 49 osób (92,45%), a czym masturbacja – 15 (28,30%). Znacząca większość nie zna ostatniego pojęcia (37 osób; 69,81%). Pojęcie pieśczoły erotycznej jest w równym stopniu znane i nieznanie: 26 osób (49,06%) je zna, a 25 osób (47,17%) go nie zna. Z kolei pojęcie inicjacji seksualnej potrafią wyjaśnić zaledwie 4 osoby (7,55%). Czym jest pornografia, wyjaśniły 44 osoby (83,02%), przy czym 38 osób (71,70%) utożsamia ją ze zdjęciami i filmami o charakterze erotycznym, a 12 osób (22,64%) ze zdjęciami lub filmami o tematyce związanej z pedofilią lub z przemocą seksualną (zob. tabela 23.1).

Tabela 23.1. Wyniki – wiedza o wybranych przejawach seksualności

Zmienna			Liczba osób	Procent
Płeć	Znajomość pojęcia płci	Tak	39	73,58
		Nie	14	26,42
		Brak odpowiedzi	0	0,00
	Świadomość własnej płci	Tak	53	100,00
		Nie	0	0,00
		Brak odpowiedzi	0	0,00
	Znajomość nazwy płci przeciwnej	Tak	52	98,11
		Nie	1	1,89
		Brak odpowiedzi	0	0,00
	Świadomość występowania różnic między płciami	Tak	49	92,45
		Nie	4	7,55
		Brak odpowiedzi	0	0,00
	Trafność wskazywania różnic między płciami	Tak	47	88,68
		Nie	1	1,89
		Brak odpowiedzi	5	9,43
	Różnice w narządach płciowych	Tak	41	77,36
		Nie	6	11,32
		Brak odpowiedzi	6	11,32

Płeć	Umiejętność podania nazwy narządu płciowego płci własnej	Tak	24	45,28
		Nie	11	20,75
		Brak odpowiedzi	18	33,96
	Umiejętność podania nazwy narządu płciowego płci przeciwnej	Tak	23	43,39
		Nie	11	20,75
		Brak odpowiedzi	19	35,85
	Różnice w budowie ciała	Tak	44	83,02
		Nie	6	11,32
		Brak odpowiedzi	6	11,32
	Różnice w wyglądzie zewnętrznym	Tak	14	26,42
		Nie	30	56,60
		Brak odpowiedzi	9	16,98
Seksualność	Znajomość pojęcia seksualności	Tak	41	77,36
		Nie	8	15,09
		Brak odpowiedzi	4	7,55
	Utożsamianie seksualności ze stosunkiem seksualnym	Tak	34	64,15
		Nie	6	11,32
		Brak odpowiedzi	13	24,53
	Utożsamianie seksualności z innymi zachowaniami o charakterze seksualnym	Tak	19	35,85
		Nie	21	39,62
		Brak odpowiedzi	13	24,53
	Inne utożsamienia, na przykład z miłością	Tak	5	9,43
		Nie	33	62,26
		Brak odpowiedzi	15	28,30
Randka	Znajomość pojęcia „randka”	Tak	47	88,68
		Nie	6	11,32
		Brak odpowiedzi	6	11,32
	Randka jako spotkanie, spacer i tym podobne	Tak	34	64,15
		Nie	14	26,42
		Brak odpowiedzi	5	9,43
	Randka jako wyjście do restauracji, kina i tym podobne	Tak	31	58,49
		Nie	15	28,30
		Brak odpowiedzi	7	13,21
	Znajomość pojęcia „pocałunek”	Tak	49	92,45
		Nie	4	7,55
		Brak odpowiedzi	4	7,55
	Znajomość pojęcia „masturbacja”	Tak	15	28,30
		Nie	37	69,81
		Brak odpowiedzi	1	1,88
	Znajomość pojęcia „pieśczoły erotyczne”	Tak	26	49,06
		Nie	25	47,17
		Brak odpowiedzi	2	3,77

Znajomość pojęcia „inicjacja seksualna”		Tak	4	7,55
		Nie	48	90,57
		Brak odpowiedzi	1	1,88
Pornografia	Znajomość pojęcia „pornografia”	Tak	44	83,02
		Nie	9	16,98
		Brak odpowiedzi	0	0,00
	Utożsamianie pornografii ze zdjęciami/filmami erotycznymi	Tak	38	71,70
		Nie	13	13,21
		Brak odpowiedzi	8	15,09
	Utożsamianie pornografii z pedofilią/przemocą seksualną	Tak	12	22,64
		Nie	32	60,38
		Brak odpowiedzi	9	16,98

Źródło: opracowanie własne.

Badane osoby z niepełnosprawnością umysłową deklarują podejmowanie zachowań o charakterze seksualnym. Stwierdzenie, że dane zachowanie występuje, dotyczy sytuacji, kiedy badany zadeklarował jego wystąpienie zarówno obecnie, jak i w przeszłości (zob. tabela 23.2).

Tabela 23.2. Wyniki – przejawiane zachowania seksualne

Zmienna			Liczba osób	Procent
Randki	Posiadanie chłopaka/dziewczyny	Tak	36	67,92
		Nie	15	28,30
		Brak odpowiedzi	2	3,77
	Obecnie		13	24,53
	Dawniej		24	45,28
	Chodzenie na randki	Tak	27	50,94
		Nie	22	41,51
		Brak odpowiedzi	4	7,55
	Obecnie		5	9,43
	Dawniej		21	39,62
	Trzymanie się za ręce	Tak	32	60,38
		Nie	2	3,77
		Brak odpowiedzi	19	35,85
	Obejmowanie się	Tak	27	50,94
		Nie	7	13,21
		Brak odpowiedzi	19	35,85

Pocałunek		Tak	31	58,49
		Nie	18	33,96
		Brak odpowiedzi	4	7,55
Masturbacja		Tak	11	20,75
		Nie	35	66,04
		Brak odpowiedzi	7	13,21
Pieszczoty erotyczne		Tak	15	28,30
		Nie	25	47,17
		Brak odpowiedzi	31	58,49
Inicjacja seksualna	Doświadczenie	Tak	18	33,96
		Nie	27	50,94
		Brak odpowiedzi	8	15,09
	Stosowanie środków antykoncepcyjnych podczas inicjacji	Tak	11	20,75
		Nie	5	9,43
		Brak odpowiedzi	37	69,81
	W miejscu zamieszkania		7	13,21
	W miejscu tymczasowego pobytu, na przykład w internacie		3	5,66
Inne, na przykład las		4	7,55	
Aktywność seksualna po inicjacji	Doświadczenie	Tak	13	24,53
		Nie	5	9,43
		Brak odpowiedzi	35	66,04
	Z tą samą osobą co inicjacja		11	20,75
	Z inną osobą niż inicjacja		4	7,55
	Stosowanie środków antykoncepcyjnych podczas stosunku	Tak	8	15,09
		Nie	5	9,43
		Brak odpowiedzi	40	75,47
Pornografia	Oglądanie	Tak	26	49,06
		Nie	21	39,62
		Brak odpowiedzi	6	11,32
	Samemu	Tak	14	26,42
		Nie	11	20,75
		Brak odpowiedzi	28	52,83
	W towarzystwie	Tak	13	24,53
		Nie	12	22,64
		Brak odpowiedzi	28	52,83
	Zakupienie		6	11,32
	W telewizji		10	18,87
W internecie		7	13,21	
Od kolegów		6	11,32	

Źródło: opracowanie własne.

Spośród badanych niepełnosprawnych umysłowo w stopniu lekkim i umiarkowanym aż 36 osób (67,92%) deklaruje, że miały kiedykolwiek chłopaka lub dziewczynę, przy czym dla 24 osób (45,28%) miało to miejsce w przeszłości. W grupie mających sympatię 27 osób (50,94%) chodziło na randki, a 22 osoby (41,51%) nie. Większość badanych deklaruje, że ze swoim chłopakiem lub dziewczyną trzymała się za ręce (32 osoby; 60,38%) oraz obejmowała (27 osoby; 50,94%). Także większość, bo 31 osób (58,49%), przyznaje, że kiedykolwiek doświadczyła pocałunku. Z kolei jeśli chodzi o praktykowanie masturbacji, większość badanych (35 osób; 66,04%) twierdzi, że nigdy nie podejmowała takich działań, ale jedna piąta badanej grupy, czyli 11 osób (20,75%), je praktykuje lub praktykowała. W przypadku pieszczot erotycznych 25 osób (47,17%) nie doświadczyło ich nigdy, a 15 osób (28,30%) ma takie doświadczenie. Inicjacji seksualnej nie przeszło 27 osób (50,94%), ale 18 osób – co stanowi jedną trzecią badanej grupy (33,96%) – twierdzi, że ma za sobą pierwszy stosunek seksualny. Średni wiek inicjacji seksualnej to 20,38 lat ($SD = 4,96$; zob. tabela 23.3).

Tabela 23.3. Wiek inicjacji seksualnej

Zmienna	M	Minimum	Maksimum	SD
Wiek (lata)	20,38	17,00	32,00	4,96

Źródło: opracowanie własne.

Wśród badanych, którzy przeszli inicjację, jest 13 osób (24,53%), które później praktykowały współżycie seksualne. Środki antykoncepcyjne podczas inicjacji stosowało 11 osób (20,75%), a podczas stosunków seksualnych po inicjacji – 8 osób (15,09%). Dosyć równomiernie rozkładają się wyniki, jeśli chodzi o oglądanie pornografii: 26 osób (49,06%) przyznaje, że oglądało lub ogląda tego typu materiały, a 21 osób (39,62%) nigdy tego nie robiło.

Podsumowując, można zauważyć, że stosunkowo dużo osób podejmowało takie zachowania seksualne jak posiadanie chłopaka czy dziewczyny, chodzenie z nim lub nią na randki, a tam obejmowanie się czy trzymanie za ręce. Równie wiele osób ma za sobą doświadczenie pocałunku czy oglądania pornografii. Niemniej jednak w miarę jak zwiększa się bliskość fizyczna w wymienianych zachowaniach, maleje procent podejmujących je osób. Sytuacja wygląda tak w przypadku masturbacji, pieszczot erotycznych, inicjacji seksualnej oraz stosunków seksualnych po inicjacji.

23.8.2. Zachowania seksualne a płeć i stopień niepełnosprawności

Z przeprowadzonej analizy wynika, że płeć oraz stopień niepełnosprawności umysłowej w niewielkim zakresie różnicują podejmowane przez badane osoby zachowania seksualne. Dla większości z nich różnice okazały się nieistotne statystycznie. Zmienna płeć różnicuje tylko częstość pojawiania się takich zachowań jak masturbacja ($\chi^2 = 0,013$) oraz stosowanie środków antykoncepcyjnych podczas inicjacji ($\chi^2 = 0,017$). Okazuje się, że znacznie więcej mężczyzn niepełnosprawnych intelektualnie (10 osób) niż kobiet (1 osoba) przyznaje, że się masturbuje. Z kolei w przypadku środków antykoncepcyjnych z 11 osób, które deklarowały ich używanie, 7 stanowią kobiety, a 4 mężczyźni (zob. tabela 23.4).

Tabela 23.4. Związek między podejmowanymi zachowaniami seksualnymi a płcią oraz stopniem niepełnosprawności umysłowej

Zmienna			Płeć					Stopień niepełnosprawności				
			K		M		χ^2	Lekki		Umiarkowany		χ^2
								n	%	n	%	
Randki	Posiadanie chłopaka / /dziewczyny	Doświadczenie	14	26,42	22	41,51	0,607	21	39,62	15	28,30	0,232
		Obecnie	5	9,43	8	15,09	0,850	5	9,43	8	15,09	0,098
		Dawniej	10	18,87	14	26,42	0,850	16	30,19	8	15,09	0,098
	Chodzenie na randki	Doświadczenie	11	20,75	16	30,19	0,740	18	33,96	9	16,98	0,035*
		Obecnie	2	3,77	3	5,66	0,907	3	5,66	2	3,77	3,77
		Dawniej	8	15,09	12	22,64	0,907	14	26,42	7	13,21	0,778
	Trzymanie się za ręce		13	24,53	19	35,85	0,794	17	32,08	15	28,30	0,195
	Obejmowanie się		9	16,98	18	33,96	0,068	17	32,08	10	18,87	0,102
Pocałunek			14	26,42	17	32,08	0,669	17	32,08	14	26,42	0,744
Masturbacja			1	1,89	10	18,87	0,013*	4	7,55	7	13,21	0,229
Pieszczoty erotyczne			6	11,32	9	16,98	0,622	12	22,64	3	5,66	0,026*
Inicjacja seksualna	Doświadczenie		7	13,21	11	20,75	0,712	11	20,75	7	13,21	0,393
	Stosowanie środków antykoncepcyjnych podczas inicjacji		7	13,21	4	7,55	0,017*	7	13,21	4	7,55	0,889
Aktywność seksualna po inicjacji	Doświadczenie		6	11,32	7	13,21	0,814	9	16,98	4	7,55	0,060
	Stosowanie środków antykoncepcyjnych podczas stosunku seksualnego		5	9,43	3	5,66	0,135	6	11,32	2	3,77	0,569
Oglądanie pornografii			8	15,09	18	33,96	0,379	17	32,08	9	16,98	0,221

Oznaczenia: * – $p < 0,05$

Źródło: opracowanie własne.

Równie niewiele zachowań jest istotnie statystycznie zróżnicowanych ze względu na stopień niepełnosprawności umysłowej. Różnicuje on chodzenie na randki ($\chi^2 = 0,035$) oraz pieszczoty erotyczne ($\chi^2 = 0,026$). Doświadczenie chodzenia na randki ma 18 osób z niepełnosprawnością umysłową w stopniu lekkim oraz 9 z niepełnosprawnością umysłową w stopniu umiarkowanym.

Podobnie sytuacja wygląda w przypadku pieszczot erotycznych: doświadczyło ich więcej badanych z niepełnosprawnością umysłową w stopniu lekkim (12 osób) niż w stopniu umiarkowanym (3 osoby; zob. tabela 23.4).

Warto zwrócić jeszcze uwagę na wartość współczynnika χ^2 dla stopnia niepełnosprawności oraz doświadczenia aktywności seksualnej po inicjacji. Współczynnik ten wynosi 0,060, co w kontekście pozostałych jest wartością wyróżniającą się i najbliższą istotnej statystycznie. Aktywność seksualną po inicjacji podejmowało 9 osób z niepełnosprawnością umysłową w stopniu lekkim oraz 4 z niepełnosprawnością w stopniu umiarkowanym, a więc w tej drugiej grupie dwa razy mniej. Podany dla tych zmiennych współczynnik χ^2 nie wykazuje wartości istotnej statystycznie, ale jest jej bliski. Chociaż różnice te nie są istotne statystycznie, to zauważamy, że występuje pewna odmiennność między osobami niepełnosprawnymi umysłowo w stopniu lekkim i umiarkowanym w podejmowaniu przez nie aktywności seksualnej po inicjacji. Warto w przyszłości sprawdzić na większej grupie badawczej, czy taka sytuacja jest charakterystyczna tylko dla tej próby, czy może dla ogółu populacji osób niepełnosprawnych umysłowo.

Wyniki naszych badań ukazują, że zarówno płeć, jak i stopień niepełnosprawności umysłowej są czynnikami umiarkowanie różnicującymi nasilenie podejmowanych zachowań seksualnych.

23.9. Dyskusja wyników

Analiza wyników może dostarczyć informacji trojakiiego rodzaju. Po pierwsze, mamy dane, które ukazują znajomość wybranych zagadnień dotyczących zachowań seksualnych w grupie osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim i umiarkowanym oraz zakres podejmowania przez nie tych zachowań. Po drugie, dane z badań są jednocześnie prezentacją możliwości metody „Kwestionariusza wywiadu do badania doświadczeń seksualnych młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym”, który został wcześniej przedstawiony. Po trzecie, uzyskane informacje stanowią mogą bazę do wystosowania postulatów dla edukacji seksualnej osób niepełnosprawnych umysłowo.

Zaprezentowane wyniki ukazują pewien obraz seksualności osób niepełnosprawnych intelektualnie. Jest on bez wątpienia zaprzeczeniem mitu o aseksualności tej grupy. Brak również podstaw, by stosować wobec tych ludzi określenie niesione przez inny mit – „seksualni maniacy” (Kościelska, 2004; Mejnartowicz, 2002). Obraz ten przedstawia grupę osób, które przeżywają swoją seksualność wielowymiarowo, podejmując różnorakie zachowania seksualne, zarówno te nakierowane na kontakt z osobą płci przeciwnej, jak i autoerotyczne (choć te w mniejszym wymiarze). Wyniki nasze korespondują z badaniami Kościelskiej (2004) oraz Kijaka (2010), ukazując podobnie, że osoby niepełnosprawne intelektualnie również podejmują zachowania seksualne. Kijak (2010) w swoich badaniach wykazał, że osoby te podejmują przede wszystkim działania autoerotyczne, tymczasem w prezentowanych przez nas badaniach widać, że zachowania autoerotyczne badana grupa podejmuje rzadziej niż nakierowane na kontakt z kimś innym. Może to wynikać z różnych przyczyn – choćby z tego, że bazujemy tylko na danych deklaracyjnych, bardzo podatnych na kłamstwo. Masturbacja bowiem może uchodzić za zachowanie na tyle intymne i wstydlive, że osoby badane nie chciały się do niego przyznać. Inną przyczyną może być charakterystyka grupy: Kijak (2010) skoncentrował się na grupie młodzieży, która z racji wieku i niemożności realizacji zachowań seksualnych z drugą osobą w takim stopniu jak dorośli koncentruje się na zachowaniach autoerotycznych. Są one także przypisywane okresowi dorastania jako zachowanie rozwojowe (Aresin i Starke, 2007). Ponadto Kijak (2010) badał osoby niepełnosprawne intelektualnie w stopniu umiarkowanym, my tymczasem skupiliśmy się na niepełnosprawnych zarówno w stopniu lekkim, jak i umiarkowanym. Aktywność seksualna z kimś innym jest zachowaniem, do którego osoby niepełnosprawne w stopniu umiarkowanym mogą mieć ograniczony dostęp, dlatego częściej podejmują indywidualne zachowania autoerotyczne (masturbację). Zaprezentowane tu badania dostarczają też pewnych informacji o stanie wiedzy opisywanej grupy na temat wybranych przejawów seksualności. Wyniki te znów mają odbicie w badaniach Kijaka (2010), a także Huszcza (1999) czy Leutar i Mihoković (2007) lub Isler i współpracowników (2009b). Wszystkie one wskazują, że osoby niepełnosprawne umysłowo są zainteresowane tematyką seksualności i poszukują związanych z nią informacji – o czym świadczą też wypowiedzi naszych badanych.

Należałoby ponadto zwrócić uwagę na brak zasadniczych różnic pomiędzy osobami badanymi zarówno ze względu na płeć, jak i stopień niepełnosprawności intelektualnej. Może to świadczyć o tym, że podgrupy te w podobnym stopniu angażują się w zachowania o charakterze seksualnym, a więc w podobnym stopniu potrzebują edukacji w tym zakresie. Sposób przekazu informacji jednak

winien być dostosowany do możliwości odbioru, zależnych od stopnia niepełnosprawności intelektualnej, a dobór treści – nieco zmodyfikowany ze względu na płeć. Uzyskane w naszych badaniach dane na temat nielicznie występujących różnic mogą zostać wykorzystane jako szczegółowe wskazówki dla prowadzenia edukacji czy oddziaływań wychowawczych, pozwalają bowiem zidentyfikować problemy, nad którymi szczególnie trzeba się pochylić (np. umiejętność radzenia sobie z napięciem seksualnym czy przyjmowania odpowiedzialnych postaw wobec aktywności seksualnej).

Ponadto wyniki naszych badań wskazują na możliwości wykorzystania „Kwestionariusza wywiadu do badania przejawów seksualności osób z niepełnosprawnością umysłową” (Czus i Otrębski, 2012). Metoda ta pozwala zebrać dane jakościowe zarówno indywidualne (które tutaj nie są prezentowane), jak i zbiorowe. Daje więc możliwość uzyskania informacji na temat całej grupy, jak również poszczególnych jednostek. W zależności od potrzeb może służyć jako narzędzie do badań, których celem jest ogólna orientacja w charakterystyce grupy, jak i chęć poznania właściwości jednostki w zakresie tematyki seksualności. Wówczas zamieszczone w kwestionariuszu pytania mogą stanowić podstawę wywiadu pogłębionego lub rozmowy kierowanej. Uzyskane dane z łatwością można zamienić na dane liczbowe, co daje możliwość zastosowania statystyk oraz dokonywania pewnych porównań. Te dane oraz dane o charakterze indywidualnym mogą być bardzo pomocne przy planowaniu różnego rodzaju działań wychowawczych, terapeutycznych i edukacyjnych, w tym edukacji seksualnej.

Oczywiście „Kwestionariusz...” nie jest metodą pozbawioną wad. Podstawowy problem, jaki się tu pojawia, stanowi tematyka, której dotyczy badanie. Z racji swojej delikatności może ona nastroczać trudności. Dane, które możemy uzyskać, to tylko te, do których dostępu użyć nam osoby badane: tylko te, o których nam powiedzą. W dużej mierze nie sposób ich zweryfikować, co sprawia, że wyniki są prezentacją wyłącznie zadeklarowanych odpowiedzi, a niekoniecznie odzwierciedleniem rzeczywiście podejmowanych zachowań seksualnych.

Edukacja seksualna osób niepełnosprawnych umysłowo jest jeszcze nowym obszarem praktyki. Wokół niej wciąż toczy się wiele dyskusji. Dane z badań – choćby takie jak opisane w tym rozdziale – pokazują, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną potrzebują edukacji seksualnej: w zakresie zdobycia wiedzy potrzebnej do rozumienia własnej seksualności oraz w zakresie wyuczenia się konkretnych sposobów radzenia sobie z nią i właściwego nią kierowania. „Kwestionariusz...” może się okazać pomocny przy rozpoznawaniu stanu wiedzy i doświadczeń danej grupy oraz wynikających z nich potrzeb edukacyjnych. Rozpoznanie potrzeb i ukierunkowanie oddziaływań na ich zaspokojenie pomoże

uniknąć nieskutecznych działań edukatorów czy wychowawców, a dla samych osób niepełnosprawnych stanie się szansą na edukację wyższej jakości oraz na zniwelowanie skutków niepożądanego aktywności.

Podsumowując: sfera seksualności osób niepełnosprawnych intelektualnie pozostaje obszarem, gdzie wciąż jest wiele niejasności. Przy takim stanie rzeczy trudno jest o dobrą edukację seksualną. Powstają programy służące edukacji seksualnej omawianej grupy (Fornalik, 2010), ale ich efekty będziemy mogli poznać dopiero za kilka lat.

Literatura

- Aderemi, T. J. (2013). *Teachers' perspectives on sexuality and sexuality education of learners with intellectual disabilities in Nigeria*. <http://link.springer.com/article/10.1007/s11195-013-9307-7> (uzyskano w marcu 2014 r.).
- Aouil, B., Jesionowska, J. (2004). Wiedza młodzieży z upośledzeniem umysłowym na temat życia seksualnego człowieka. W: B. Aouil, M. Kościelska (red.), *Człowiek niepełnosprawny – rodzina i praca* (s. 152–176). Bydgoszcz: Wydawnictwo AB.
- Aresin, L., Starke, K. (2007). *Erotyka od A do Z*. Przeł. K. Jachimczak, R. Wojnakowski. Katowice: Książnica.
- Beisert, M. (2004). *Seksualność w cyklu życia człowieka*. Poznań: Zakład Wydawniczy K. Domke.
- Bernert, D. J. (2011). Sexuality and disability in the lives of women with intellectual disabilities. *Sexuality and Disability*, 29, 129–141.
- Carroll, J. L. (2011). *Sexuality now. Embracing diversity*. Wadsworth: Cengage Learning.
- Cierpiąłkowska, A. (2009). Postawy rodziców wobec seksualności ich niepełnosprawnych intelektualnie dzieci. W: T. Żółkowska, L. Konopska (red.), *W kręgu niepełnosprawności – teoretyczne i praktyczne aspekty poszukiwań w pedagogice specjalnej* (s. 535–541). Szczecin: Print Group.
- Czus, A. (2012). *Poziom wrażliwości moralnej jako czynnik różnicujący przejawy seksualności osób z niepełnosprawnością intelektualną*. Niepublikowana praca magisterska. Lublin: Instytut Psychologii KUL.
- Czus, A., Otrębski, W. (2012). *Kwestionariusz wywiadu do badania przejawów seksualności osób z niepełnosprawnością umysłową – wersja eksperymentalna*. Lublin: Katedra Psychologii Rehabilitacji KUL.
- Dobek, M. (2009). *Postawy społeczne wobec seksualności osób z upośledzeniem umysłowym i ich zróżnicowanie*. Niepublikowana praca magisterska. Lublin: Instytut Psychologii KUL.
- Esterle, M., Muñoz, M. T., Mullet, E. (2007). Judging the acceptability of sexual intercourse among people with learning disabilities: French laypeople's viewpoint. *Sexuality and Disability*, 26, 219–227.
- Fornalik I. (2004a). Miłość, seks i prokreacja jako wartości w dorosłym życiu osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną. W: A. Ostrowska (red.), *O seksualności osób niepełnosprawnych* (s. 49–63). Warszawa: IRSS.

- Fornalik, I. (2004b). Osoby niepełnosprawne – niektóre właściwości rozwoju i funkcjonowania, rodzina i praca. W: B. Aouil, M. Kościelska (red.), *Człowiek niepełnosprawny – rodzina i praca* (s. 135–143). Bydgoszcz: Wydawnictwo AB.
- Fornalik, I. (2010). *Jak edukować seksualnie osoby z niepełnosprawnością intelektualną?* Warszawa: Bardziej Kochani.
- Franco, D. G., Cardoso, J., Neto, I. (2012). Attitudes towards affectivity and sexuality of people with intellectual disability. *Sexuality and Disability*, 30(3), 261–287.
- Głodkowska, J., Giryński, A. (red.). (2005). *Seksualność osób z niepełnosprawnością intelektualną – uwalnianie od schematów i uprzedzeń*. Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Gürol, A., Polat, S., Oran, T. (2014). Views of mothers having children with intellectual disability regarding sexual education: A qualitative study. <http://link.springer.com/article/10.1007/s11195-014-9338-8> (uzyskano w marcu 2014 r.).
- Hellemans, H., Roeyers, H., Leplae, W., Dewaele, T., Deboutte, D. (2010). Sexual behavior in male adolescents and young adults with autism spectrum disorder and borderline/mild mental retardation. *Sexuality and Disability*, 28, 98–104.
- Huszcz, M. (1999). *Wychowanie seksualne dzieci specjalnej troski w młodszym wieku szkolnym*. Warszawa: Wydawnictwo WSPS.
- Isler, A., Tas, F., Beytut, D., Conk, Z. (2009a). A study on sexuality with the parents of adolescents with intellectual disability. *Sexuality and Disability*, 27, 229–237.
- Isler, A., Tas, F., Beytut, D., Conk, Z. (2009b). Sexuality in adolescents with intellectual disabilities. *Sexuality and Disability*, 27, 27–34.
- Izdebski, Z. (2004). Postawy wobec seksualności osób niepełnosprawnych. W: M. Kościelska, B. Aouil (red.), *Człowiek niepełnosprawny – rodzina i praca* (s. 192–199). Bydgoszcz: Wydawnictwo AB.
- Izdebski, Z. (2007). Rodzice dziecka niepełnosprawnego wobec jego seksualności. W: A. Ostrowska (red.), *O seksualności osób niepełnosprawnych* (s. 25–36). Warszawa: IRSS.
- Izdebski, Z. (2012). *Seksualność Polaków na początku XX wieku. Studium badawcze*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Izdebski, Z., Ostrowska, A. (2003). *Seks po polsku. Zachowania seksualne jako element stylu życia Polaków*. Warszawa: Muza.
- Kijak, R. (2009a). Płciowość, seksualność, dojrzewanie – intymne obszary życia osób niepełnosprawnych intelektualnie. *Szkola Specjalna*, 5, 333–339.
- Kijak, R. (2009b). Wiedza młodzieży niepełnosprawnej intelektualnie w stopniu umiarkowanym o życiu seksualnym człowieka – wnioski z badań. W: T. Żółkowska, L. Konopska (red.), *W kręgu niepełnosprawności – teoretyczne i praktyczne aspekty poszukiwań w pedagogice specjalnej* (s. 519–525). Szczecin: Print Group.
- Kijak, R. (2010). *Seks i niepełnosprawność. Doświadczenia seksualne osób z niepełnosprawnością intelektualną*. Kraków: Impuls.
- Kijak, R. (2011). A desire for love: Considerations on sexuality and sexual education of people with intellectual disability in Poland. *Sexuality and Disability*, 29, 65–74.
- Kijak, R. (2013). The sexuality of adults with intellectual disability in Poland. *Sexuality and Disability*, 31(2), 109–123.
- Kościelska, M. (2004). *Niechciana seksualność. O ludzkich potrzebach osób niepełnosprawnych intelektualnie*. Warszawa: Jacek Santorski.
- Kowalik, S. (1989). *Upośledzenie umysłowe. Teoria i praktyka*. Warszawa – Poznań: PWN.
- Lafferty, A., McConkey, R., Simpson, A. (2012). Reducing the barriers to relationships and sexuality education for persons with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disabilities*, 16(1), 29–43.
- Leutar, Z., Mihoković, M. (2007). Level of knowledge about sexuality of people with mental disabilities. *Sexuality and Disability*, 25, 93–109.
- Liou, W. (2014). *An illustrated scale measuring the sexual abuse prevention knowledge of female high school students with intellectual disabilities in Taiwan*. <http://link.springer.com/article/10.1007/s11195-013-9312-x> (uzyskano w marcu 2014 r.).
- Löfgren-Mårtenson, L. (2009). The invisibility of young homosexual women and men with intellectual disabilities. *Sexuality and Disability*, 27, 21–26.
- Löfgren-Mårtenson, L. (2012). 'I want to do it right!'. A pilot study of Swedish sex education and young people with intellectual disabilities. *Sexuality and Disability*, 30(2), 209–225.
- Lew-Starowicz, Z. (2004). *Encyklopedia erotyki*. Warszawa: Muza.
- Lund, E. M., Hammond, M. (2013). Single-session intervention for abuse awareness among people with developmental disabilities. *Sexuality and Disability*, 32(1), 99–105.
- Martinello, E. (2014). *Reviewing strategies for risk reduction of sexual abuse of children with intellectual disabilities: A focus on early intervention*. <http://link.springer.com/article/10.1007/s11195-014-9345-9> (uzyskano w marcu 2014 r.).
- Mejnartowicz, D. (2002). Seksualność osób z zespołem Downa. W: A. Suchcicki (red.), *Wieczne dzieci czy dorośli. Problem seksualności osób z niepełnosprawnością intelektualną* (s. 5–28). Warszawa: Stowarzyszenie Otwarte Drzwi.
- Morales, G. E., Lopez, E. O., Mullet, E. (2011). Acceptability of sexual relationships among people with learning disabilities: Family and professional caregivers' views in Mexico. *Sexuality and Disability*, 29, 165–174.
- Morales, G. E., Lopez-Ramirez, E. O., Esterle, M., Muñoz-Sastre, M. T., Mullet, E. (2010). Judging the acceptability of sexual intercourse among people with learning disabilities: A Mexico-France comparison. *Sexuality and Disability*, 28, 81–91.
- Obuchowska, I., Jaczewski, A. (2002). *Rozwój erotyczny*. Warszawa: Żak.
- Ostrowska, A. (2007). Seksualność osób niepełnosprawnych. W: A. Ostrowska (red.), *O seksualności osób niepełnosprawnych* (s. 11–36). Warszawa: IRSS.
- Otrębski, W. (1997). *Szansa na społeczną akceptację*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Pan, L., Ye, J. (2012). Sexuality and marriage of women with intellectual disability in male-squeezed rural China. *Sexuality and Disability*, 30(2), 149–160.
- Parchomiuk, M. (2012). Specialists and sexuality of individuals with disability. *Sexuality and Disability*, 30(4), 407–419.
- Parchomiuk, M. (2013). Model of intellectual disability and the relationship of attitudes towards the sexuality of persons with an intellectual disability. *Sexuality and Disability*, 31(2), 125–139.

- Phasha, N. (2009). Responses to situations of sexual abuse involving teenagers with intellectual disability. *Sexuality and Disability*, 27, 187–203.
- Rosenthal, M. S. (2012). *Human sexuality. From cells to society*. Wadsworth: Cengage Learning.
- Skarbek, D., Hahn, K., Parrish, P. (2009). Stop sexual abuse in special education: An ecological model of prevention and intervention strategies for sexual abuse in special education. *Sexuality and Disability*, 27, 155–164.
- Swango-Wilson, A. (2009). Perception of sex education for individuals with developmental and cognitive disability: A four cohort study. *Sexuality and Disability*, 27, 223–228.
- Wilson, N. J., Parmenter, T. R., Stancliffe, R. J., Shuttleworth, R. P. (2011). Conditionally sexual: Men and teenage boys with moderate to profound intellectual disability. *Sexuality and Disability*, 29, 275–289.
- Wilkenfeld, B. F., Ballan, M. S. (2011). Educators' attitudes and beliefs towards the sexuality of individuals with developmental disabilities. *Sexuality and Disability*, 29, 351–361.
- Wiśniewska-Roszkowska, K. (1998). *Wychowanie seksualne*. Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej.